

POZDNĚ STŘEDOVĚKÝ VESNICKÝ DŮM V ČESKÝCH ZEMÍCH

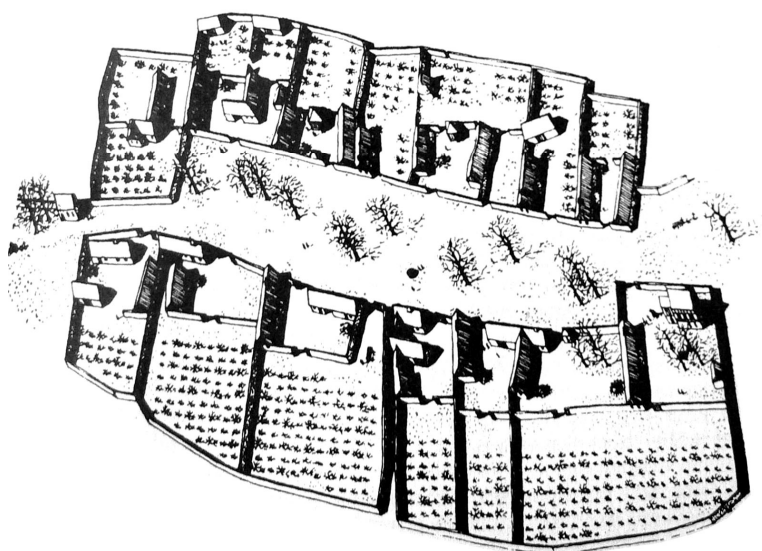
VÁCLAV HÁJEK

HISTORICKÉ STAVBY I. / FA ČVUT / 2007 - 2008

OBSAH

- I. STŘEDOVĚKÁ VESNICE
- II. NÁSTIN VÝVOJE STŘEDOVĚKÉHO VESNICKÉHO DOMU
- III. DISPOZICE DOMU
 - Vstupní síň
 - Jizba
 - Komora
- IV. HOSPODÁŘSKÉ OBJEKTY
 - Chlévy
 - Špýchary
 - Stodoly
 - Kolny
 - Sklepy
 - Studny
 - Dvory
- V. KONSTRUKCE DOMU
 - Stěny
 - Stropy
 - Krovy
 - Otvory
- VI. VYTÁPĚNÍ DOMU
- VII. INTERIÉR A VYBAVENÍ DOMU
- VIII. DOCHOVANÉ POZDNĚ STŘEDOVĚKÉ VESNICKÉ DOMY
- IX. LITERATURA

I. STŘEDOVĚKÁ VESNICE

▲ zaniklá středověká ves Svídna (Z. Smetánka)

Vývoj středověkého vesnického domu je úzce spjat s vývojem celé vesnice. Ve 13. až 14. století došlo k výrazné proměně celé společnosti. Díky tomu prošla systémem změn i středověká vesnice. Srovnáme-li životní podmínky a provoz domácnosti před 13. stoletím, pak je zřetelné, že došlo ke kvalitativní změně jak v organizaci domu tak i celé zemědělské usedlosti. Postavení středověkého rolníka se i přes závislost na vrchnosti podstatně zlepšilo. Bylo to způsobeno řadou faktorů, jako například dědičností gruntu, zavedením pevných platů a

prodejem na trhu. Rozptýlená raně středověká sídelní struktura byla postupně nahrazována sítí kompaktních vesnic se shlukovým či plánovitým uspořádáním s pevně vymezenými parcelami a komunikačními plochami a s nově rozvrženou lánovou plužinou vyhovující nově se prosazující zákupní poddanské držbě. Začaly tak vznikat vsi s pravidelným geometrickým uspořádáním, zčásti zřejmě ovlivněné soudobými městskými lokacemi. Domy už nestály izolovaně, ale zaujímaly důležité místo v rámci nové organizace zemědělských usedlostí. Obvykle se nové uspořádání vesnice snáze prosazovalo na nově kolonizované půdě než ve starých sídelních oblastech, kde přijetí změn mohla brzdit sídelní struktura.

Počet usedlostí středověké vesnice se v 15. století pohyboval okolo 20 až 25. Vznikaly však nezřídka i větší kolonizační vsi, ale na druhé straně i tzv. sedliště o 2 až 3 usedlostech. Ústředním a nejdůležitějším komunikačním prostorem pozdně středověké vesnice byla návěs, která plnila zároveň i důležité společenské, kultovní a hospodářské funkce. Hranice intravilánu vymezoval plot, taras nebo zeď. Některé vesnice mohly být i opevněny příkopovým hrazením s branami. Vedle převažujících středních a větších usedlostí existovala také zástavba nižších sociálních skupin. Rozmanitý vzhled vesnice mohl být ještě podtržen budovou zemanské tvrze nebo residenčního dvora, které byly umístěny obvykle na okraji nebo v nevelkém odstupu od vsi, zřídka přímo na návsi. Součástí vesnice bývaly také poplužní dvory nebo kostely se hřbitovem obehnaným zdí. Největší a nejdůležitější část extravilánu zaujímal plužina, tj. souhrn všech individuálně obhospodařovaných orných ploch.

II. NÁSTIN VÝVOJE STŘEDOVĚKÉHO VESNICKÉHO DOMU

Informace o podobě středověkého domu v Čechách a na Moravě poskytuje především archeologie. Pro období pozdního středověku poskytují cenná, byť torzovitá svědectví také písemné prameny a ikonografie. Zachovaných vesnických domů datovaných do středověku zatím nebylo v našich zemích objeveno příliš mnoho. Spíše se jedná jen o části konstrukcí spolehlivě datované do období konce středověku.

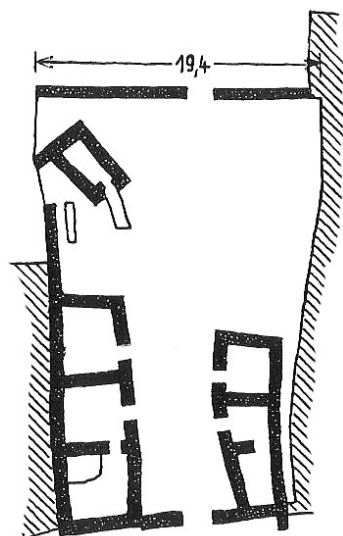
Raně středověký vesnický dům v českých zemích tvoří součást slovanského kulturního okruhu, který se prostorově vymezoval na prahu raného středověku. Domy v tomto období byly jednoduché zahloubené nebo nadzemní stavby čtvercového půdorysu nejčastěji o velikosti 4 x 4 m s pecí nebo ohništěm umístěným v rohu. Užívalo se konstrukce roubené, drážkové a pletené. Značné uplatnění nacházela hlína využívaná k omazům dřevěných

konstrukcí. Kámen se s výjimkou otopných zařízení využíval ojediněle, například jako jednoduchý podklad dřevěných konstrukcí stěn.

Společenské změny které v Čechách a na Moravě probíhaly ve vrcholném středověku zanechaly hluboké stopy také na vesnici. Proměny sídelní sítě a sídelních forem se výrazně odrazily také ve vesnickém stavitelství. Postupně docházelo k prosazování kamenných konstrukcí zajišťujících trvanlivost staveb. V období od druhé poloviny 13. století do století 15. lze hledat počátky tradiční české a moravské vesnické architektury. V tomto období se zformovaly základní typy domů i usedlostí na vesnici, jejichž princip zůstal neměnný po celou dobu trvání tradičního zemědělství, tedy až do 20. století. Starší jednodílné případně dvojdílné obydlí se samostatně stojící komorou a zemními zásobnicemi bylo postupně nahrazeno vyspělým trojdílným domem komorového nebo špýcharového typu. Takovýto typ domu vznikl snad spojením dvou blízko sebe stojících samostatných budov pod jednou společnou střechou. Z raného středověku přežívala nadále na zemědělských sídlištích jednoprostorová obydlí a současně se radikálně prosazovaly víceprostorové domy se základním trojdílným členěním. Jednoprostorové domy se na některých místech udržely ještě do 15. století.

III. DISPOZICE DOMU

Dům býval zpravidla obrácen štítem k návsi, doloženy jsou však též případy okapové orientace. Hloubkové parcely pokračovaly od domu zahradami až k hranicím intravilánu. Na dvoře usedlosti často stály ještě další hospodářské stavby. Při parcelní zdi v zahradě pak

▲ půdorys usedlosti ze Mstěnic (V. Nekuda)

mohly být umístěny různé drobné stavby. Trojdílné domy se v pozdním středověku skládaly ze tří základních částí, kterými byla jizba, síň a komora. Vstup do domu byl ze dvora do střední místnosti, označované jako síň. Ze síně byla přístupná jak jizba na jedné straně, tak i komora na protilehlé straně. Vstupy ze síně do obou místností byly na střední podélné ose. Levá nebo pravá dispozice se řídila orientací ke světovým stranám, konfigurací terénu a nejvhodnějším umístěním místností ve vztahu k veřejným prostorům ulice či návsi. Pokud byla komora přízemní stavbou, označuje se takový dům jako komorový, pokud byla komora zhloubena do podlaží a zvýšena o jedno patro, je tento dům nazýván domem špýcharovým. Podle půdorysného uspořádání lze rozlišit trojdílné domy obdélného půdorysu, které byly nejčastější, a domy úhlové dispozice. Vícedílné domy členěné v podélné ose do dvou traktů byly spíše výjimkou. K trojdílnému jádru se v některých případech připojovaly další hospodářské prostory, například chlév nebo špýchar, se samostatným vstupem ze dvora. Poměr délky domu k šířce byl zhruba 2 : 1. Obvyklé rozměry domu byly 15 m na délku a

6 m na šířku. V rámci hospodářských budov byly občas i jednoprostorové jizby. Lze se domnívat, že tyto jednoprostorové jizby plnily funkci výměnku.

Vstupní síň

O střední místnosti trojdílného půdorysu, vstupní síně, ze které se vstupovalo do obou krajních místností, je zatím nejméně informací. Zřejmě však je, že ve středověku plnila více funkcí než později, protože se v mladším období spíše zužovala. Tato chladná prostora plnila především funkci komunikační, ale nepochybně sloužila i k pracovním úkonům a skladovacím účelům. Síně až na výjimky byly menší než jizba. Býval zde umístěn i vstup do sklepa. Zastropení těchto prostor není zatím zcela jasné, lze však usoudit, že v případě odvodu kouře z jizby do síně by tu byl strop spíše překážkou. Ohniště zjištěná v některých pozdně středověkých síních předznamenávají další vývoj vesnického domu, kdy se v zadní části síně vyčleňuje černá kuchyně.

Jizba

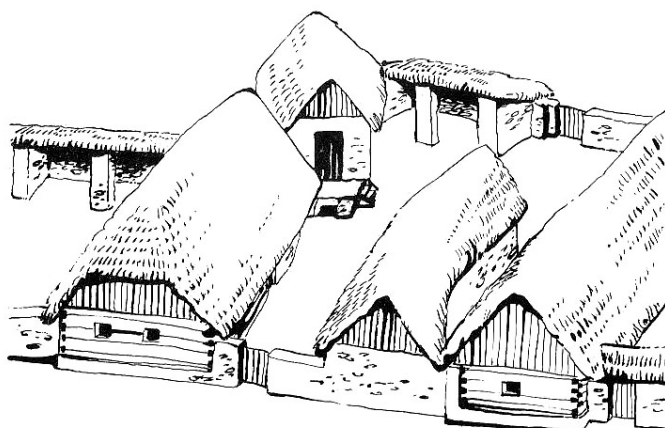
Nejdůležitější místností středověké domácnosti byla jizba. Tvořila obytné jádro domu a zpravidla jako jediná byla vybavena otopným zařízením. V pozdním středověku jím byla obvykle kamenná nebo hliněná pec umístěná v rohu místnosti vždy proti stěně obrácené do dvora. Pec někdy zabírala až čtvrtinu plochy místnosti. Plošný rozsah jizby se pohyboval v průměru kolem 30 m². Ze spojení ohniště s pecí v prostoru jizby vyplývá i její funkce v provozu domácnosti. Byla kuchyní, v níž se připravovaly pokrmy i pekl chléb. Jídlo se připravovalo nad ohněm. Jizba byla obvykle plochostropá nebo zastropena roubenou klenbou. Nelze však vyloučit, že v některých krajích se vyskytovaly i bezestropé jizby. S takovou situací se lze v recentním stavitelství setkat ještě v 19. století.

Komora

Třetí část domu tvořila komora sloužící zejména jako skladovací prostora. Některé komory byly částečně zahloubeny nebo podsklepeny. V takovém případě jsou charakteristickým stavebním prvkem šijové vstupy vedoucí zpravidla do síně. V čistých, nezakouřených komorách stačila nižší výška stropů, i kolem 2 metrů, takže se předpokládá patrové řešení horní části, někdy i s ohledem na případnou svažitost terénu kombinované se sklepem. U komor bylo možné i velmi racionální řešení, kdy v přízemí byly umístěny dvě užší komory vedle sebe, zatímco nad nimi byla přes celou šířku jen jedna sýpková komora. Tím se výrazně zmenšilo zatížení ohybovým momentem u stropních trámů přízemí, protože tyto trámy byly v polovině svého rozpětí podepřeny dělicí stěnou dolních komor. Spodní komory měly spízní a úložný charakter, horní, už spolehlivě suché, sloužily jako sýpkové komory k ukládání zrna pro mletí i příští osev, mouky a dalších produktů. V komorách se rovněž především v létě spalo, protože jizba byla sice teplá, ale zejména při větším počtu lidí v domácnosti a s přítomností více generací nepohodlná. I komory byly zřejmě zvenčí opatřovány izolační omazávkou, protože jejich obsah vyžadoval důležitou ochranu před požárem, kterému střechy s dřevěnými krovy a vysoce spalnou doškovou krytinou nemohly vzdorovat. Pro skladování mouky nejsou zatím v archeologických nálezech doklady. Mouka mohla být pravděpodobně skladována v truhlách na obilí v tzv. souscích, které byly umístěny v komoře. V komoře také stály velké zásobnice vyrobené z hmoty o vysokém obsahu tuhy, která zabezpečovala odolnost vůči vlhkosti, ve kterých se skladovalo obilí.

IV. HOSPODÁŘSKÉ OBJEKTY

Rozvoj zemědělské výroby ve 13. století měl za následek hospodářské a sociální proměny středověké vesnice. Tyto proměny se projeví především v nové organizaci zemědělské usedlosti, příslušné plužiny a v celkovém půdorysném uspořádání celé vesnice. Nový způsob hospodaření zapříčinil rozšíření jednoprostorového domu o síň a komoru a v rámci nově vyměřených dvorových parcel i výstavbu chlívů, stodol, špýcharů, sklepů a kolen. V pozdně středověké vesnické usedlosti bylo široké spektrum staveb určených k ukládání zemědělských produktů,

▲ rekonstrukce středověké usedlosti ze Mstěnic (M. Říčný)

potravin a náradí jako jsou špýchary, stodoly, sklípky a kůlny. Hospodářské prostory byly často připojeny pod společnou střechu trojdílných i dvoudílných domů. Toto napojení bylo ve směru podélné osy za domovým půdorysem, ojediněle byla hospodářská část usedlosti i

před půdorysem domu. Jiným možným řešením byly hospodářské budovy stojící samostatně na dvoře usedlosti.

Chlévy

Dobytěk představoval ve středověku značný majetek, zajišťoval výživu a neméně důležitá byla i produkce hnoje. Z nálezové situace není vždy zcela jasné, které prostory sloužily jako chlévy. Znakem chléva mohou být například odvodňovací kanálky, které vycházely buď přímo z prostoru chléva nebo z jeho bezprostřední blízkosti. Dalším znakem může být zbarvení půdy nebo kameny vydlážděné plochy chlévů. Chlévy mohly navazovat přímo na dům, ale nebyly s ním prostorově spojeny. Vždy měly samostatné vchody přímo ze dvora. V některých případech mohl být chlév umístěn na opačné straně dvora než stál dům. Plocha chléva se nejčastěji pohybovala kolem 20 m².

Špýchary

Špýchary patřily ke stejně důležitým stavbám zemědělské usedlosti jako chlévy. Bylo v nich uskladněno především vymlácené obilí, výsledek celoroční rolníkovy práce. Proto bylo nutné, aby tyto stavby byly bezpečné před ohněm. Tomu odpovídal i použitý stavební materiál, jakým byl kámen. Součástí půdorysů byly i průkopy do zahlobené části špýcharů tzv. šíje. Tyto šíje byly většinou přímé umístěné na středu stran orientovaných do dvora. Špýchary, které stály samostatně ve dvoře musely mít šíji chráněnou přístřeškem.

Stodoly

V řadě hospodářských budov středověké zemědělské usedlosti měla své nezastupitelné místo stodola. Ta plnila dvě hlavní funkce spojené s pěstováním obilí: v suchém prostředí skladovat obilí ještě nevymlácené a na krytém mlatě skladované obilí vymlátit. Typickým znakem stodol byl průjezdný mlat. V usedlostech, kde nestály stodoly, byly velmi pravděpodobně tzv. oborohy. Byly to přístřešky se stanovou střechou, pod níž se skládalo obilí, ale strany pod přístřeškem byly otevřené, neboť stříška spočívala na kůlech. Stodoly byly obvykle roubené konstrukce s doškovou střechou.

Kolny

V usedlostech se často nacházely i úzké stavby, které mohly být i ve formě přístavků ke stodolám. Označovány jsou jako kolny. Sloužily pro skladování zemědělského nářadí a zejména vozů. Jejich konstrukce byla nejčastěji roubená.

Sklepy

Sklepní prostor se nacházel zpravidla mimo půdorys domu a byl přístupný buď ze síně, nebo z komory. Sklep mohl být zaklenutý valenou klenbou. Rampovitý vstup do tohoto sklepního prostoru vedl z místnosti vedle jizby. Funkci sklepů mohly plnit i podzemní chodby. Stěny byly vyzděné nebo jen vytesané, pokud byl sklep vyhlouben ve skalnatém podloží. Plošná výměra sklípků byla malá a pohybovala se od 1,5 m² do 8,5 m². Výška podzemní chodby se pohybovala od 1,5 do 1,8 m, šířka 0,45 – 0,9 m. Zřejmě jako úkryt byly užívány zejména na Moravě tzv. lochy, což byly chodbovité podzemní prostory.

Studny

Potřebu vody zabezpečovaly buď individuální studny v usedlostech nebo obecní studna na návsi, ojediněle za vsí. Stěny studen byly dřevěně roubené či bedněné konstrukce nebo nejpozději od počátku 15. století vyzděné z kamene. Čerpání vody umožňoval dřevěný rumpál nebo vahadlo.

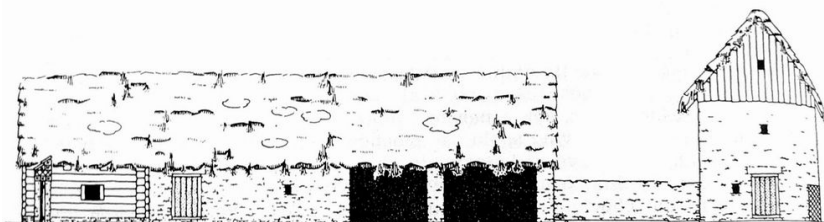
Dvory

Do provozu domácnosti patřil i dvůr. Vůči návsi byly dvory ohraničeny zídka s vjezdovou bránou s dvoukřídlymi vraty, případně též se vstupní brankou. Boční zídky byly chráněné patníky. O úpravě horních částí vjezdů nejsou přímé doklady. Lze předpokládat rovné nebo obloukovité uzavření vjezdu. Umístění jednotlivých budov v rámci dvora bylo různé, jen dům

měl svoje pevné místo. Při vstupu do dvora stál dům vždy na levé podélné straně. Na dvoře se mimo jiné chovala i drůbež a mohla zde stát i samostatně stojící pec sloužící k pečení chleba.

V. KONSTRUKCE DOMU

Na venkově se v období pozdního středověku používalo ke stavebním účelům především dřevo a kámen. Stavělo se z kamenů dosažitelných v místních jámových nebo svahových lomech nebo se kameny sbíraly

▲ rekonstrukce trojdílného pozdně středověkého domu (Z. Špičák)

na polích. Nejpoužívanější byl pískovec, opuka a žula. Kámen se kladl na sucho nebo se spojoval hliněnou maltou. K výraznějšímu uplatnění kamene při budování stěn domů došlo ve vesnickém prostředí v českých zemích koncem středověku. Ke stavebním účelům byly opracovávány stromy smrku a borovice, z listnatých stromů jeřáb a osika. Dub se používal především na sloupy, spodní trámy, prahy, stropnice a vrata.

Stěny

V konstrukci pozdně středověkého vesnického domu nacházel široké uplatnění kámen užívaný jak pro podklady a podezdívky dřevěných stěn, tak i pro stavbu zděných částí domu, zejména komor. Kamenné zídky byly kladeny přímo na terén bez výkopu základových rýh. Lomové zdivo bylo pojené hlínou, jílem, nebo byly kameny kladeny nasucho. Šířka kamenných zdí se pohybovala od 60 do 90 cm. Pro nároží byly vybírány velké kameny přizpůsobené pro napojení obvodového zdiva. Z kamenné se stavěla především komorová část domu, zatímco jizby měly na našem území dřevěnou konstrukci spočívající na kamenné podezdávce.

K roubení se ve středověku používaly neopracované kmeny, půlené nebo částečně i úplně hraněné trámy, opracované sekerou. Kmeny dosahovaly průměru až 30 cm. Ve vesnickém prostředí se užívalo roubené konstrukce se zhlavím na nárožích. Teprve na konci období rozvinutého feudalismu se postupně prosadila hladká nároží. Roubená konstrukce se zhlavím se v lidovém stavitelství udržela jako reziduum. Spáry mezi trámy se vyplňovaly slaměnými rulíky namočenými v hlíně, nabíjely se mechem a zamazávaly hlínou smíšenou plevami, s nasekanou slámou apod. Roubené stavby byly často opatřeny silným hliněným omazem, k jehož snadnějšímu uchycení sloužily dřevěné kolíky. Hliněná omazávka stěn na vnějších stěnách přecházela nahoře i na strop, což dovršilo tepelnou kompaktnost bloku jizby a velmi účinně ji chránilo zejména proti požáru, přicházejícímu zvenčí. V interiéru se stěnové kuláče nechávaly viditelné v některých případech s bílými spárami.

Drážkové konstrukce se používalo především pro konstrukci dřevěných příček nebo oken. V některých oblastech nelze vyloučit ve 14. a 15. století ani hrázděnou konstrukci domů. Méně často se v tomto období lze setkat s pletenou konstrukcí, která se již uplatňovala zejména u lehčích hospodářských staveb. Pálených cihel a dlaždice se používalo k podkladům stěn a ke stavbě otopného zařízení.

Stropy

Výzkumy dobře zachovaných požárových destruktí středověkých vesnických domů z 15. století prokázaly povalový strop v jizbě a v komoře. Stropy byly nesené příčně kladenými hraněnými nosnými trámy. Ty měly také vliv na ustálení šířky domu a tudíž i parametrů běžné obytné místnosti, protože za normálních okolností neumožňují větší rozpon než 5 až 6 metrů. V jizbách se nacházel stropní hraněný trám vždycky pouze jeden a tíhu stropu odlehčovaly dřevěné podpěry podložené plochými kameny zpravidla uprostřed jizby. Běžný

záklop byl z kuláčů, jejichž profily zpravidla nebyly o mnoho menší než profily ve stěnách. Spáry mezi kuláči byly také vymazány.

V některých oblastech se ve středověkém domě mohla vyskytovat roubená valená klenba. Jedná se o roubenou konstrukci, v níž se trámy čelních stěn směrem vzhůru postupně zkracují, takže boční stěny se přiklánějí ke středu na způsob valené klenby. Tato konstrukce byla ve městech běžná a zřejmě byla známa i na vesnicích. Charakteristickým doprovodným znakem roubené valené klenby byla pyramidová sestava okének v čelní stěně s jedním nebo dvěma horními otvory. Tento útvar souvisel s dýmným provozem vytápění, kdy se část znečištěného teplého vzduchu shromažďovala v horní klenuté části vysokého prostoru a byla odvětrávána horním otvorem v čelní stěně. Abnormální výška prostoru a horní otvory mizejí s vývojem otopného zařízení a proměnou zakouřené jizby v čistou světnici. Některé světnice pak snad zůstaly otevřené do podstřeší.

Krovy

O konstrukci krovů vesnických domů v pozdním středověku chybí informace. Lze předpokládat užívání krokrové soustavy, zvláště pak u rozsáhlých trojdílných domů, a krovů s hřebenovou vaznicí. Z konstrukční podoby jizby je možné usoudit, že kontakt s nosnými články krovu byl minimální. Tomu by nejlépe odpovídal krov se čtyřmi nosnými sloupy usazenými na vnějších a dělicích příčných stěnách. Sloupy mohly nést hřebenovou vaznici se zavěšenými krokvy nebo vaznice podpírající hambálky. Střechy byly pravděpodobně valbové a postupně se měnily v sedlové s bedněným štítem. Střešní krytina byla obvykle ze slaměných došků. V kolonizačních lesních krajích se zřejmě používala i ručně štípaná prkna a šindel.

Otvory

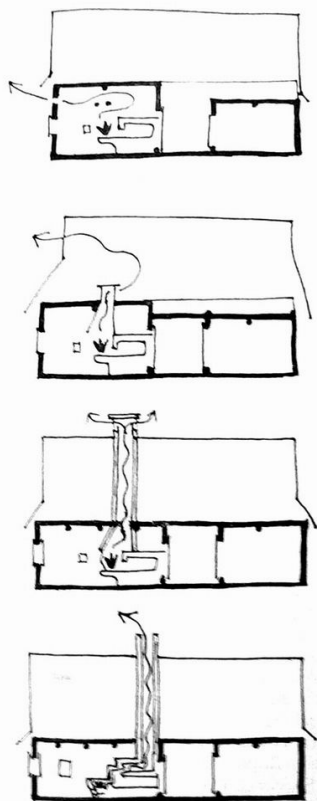
Dveře domů byly zhotoveny z několika svislých prken přibitých na dřevěný rám a opatřených kovovými pásy. Ty byly na konci vytočeny v panty, aby se mohly dveře zavěsit na silné skoby. Kromě tohoto způsobu usazení mohl být nosný pilířek dveří opatřen čepy, které se otáčely v dlabech prahu i nadpraží. Četné nálezy klíčů, klíčových štítků, dveřních zástrček a závor svědčí o dobrém zabezpečení domu proti násilnému vniknutí.

Okna byla tvořena jednoduchými otvory v roubené nebo kamenné stěně. Trojúhelná formace oken s horním dýmným otvorem nasvědčuje tomu, že místnost byla postavena ještě v tradici vysoké středověké dýmné jizby. Okenní výplně nejsou v pozdním středověku ani předešlých obdobích doloženy. Lze předpokládat, že se okna uzavírala pouze okenicemi.

VI. VYTÁPĚNÍ DOMU

Dosavadní poznatky nasvědčují, že dýmný charakter otopného provozu se na českém venkově udržel až do třicetileté války, kdy definitivně mizí z písemných pramenů pro hlavní obytnou místnost název jizba. V pozdním středověku se však na venkov dostávají nové způsoby vytápění a začíná se tak zavádět tzv. polodýmná jizba, která nahrazuje dosavadní dýmný charakter vytápění. Koncem 15. století výjimečně mizí dýmný provoz úplně a jizba se tak stává čistou světnicí.

V dýmné jizbě stálo v koutě za dveřmi vždy proti stěně obrácené do dvora otopné zařízení. Zpravidla jím byla podesta s pecí. Ve vrcholném a pozdním středověku došlo ke spojení pece s ohništěm v jedno otopné těleso. K běžnému vaření a svícení se používal otevřený oheň, pro který bylo místo na podestě před ústím pece. To byl zpočátku jediný obslužný otvor, jímž se nakládalo palivo i pečení a kterým z pece odcházel kouř. Pokud se v peci peklo podobně jako v mladších dobách, naložila se potřebným množstvím dřeva či kletí, které se zapálilo a nechalo vyhořet. Popel se pak vymetl a do čisté rozpálené pece se vsunulo jídlo, které se právě peklo, a pec se na patřičnou dobu uzavřela. Takový provoz produkoval zejména nárazově při roztápění pro pečení chleba značné množství kouře, který odcházel volně do prostoru jizby, která musela být na takovýto provoz uzpůsobena. Odtud pochází samotný název dýmná jizba. Vytápěcí zařízení těchto jizeb bylo odtud obsluhováno a do prostoru místnosti vypouštělo veškerý kouř. Nad topeništěm býval pouze hlínou

▲ schéma systému otopného zařízení vesnické linie (J. Langer)

omazaný lapač jisker, který snižoval nebezpečí požáru. Prostory jizeb měly proto výšku kolem 3 až 4 metrů, přičemž jejich horní část byla vyhrazena dýmu. Pro zabezpečení pobytu lidí ve spodní části je tato část chráněna systémem otvorů ve stěnách, nad okny a nade dveřmi, jimiž dým mohl odcházet mimo jizbu, jakmile spodní hladina zaplnění prostoru dosáhla této úrovně. Toto se projevovalo pyramidovou sestava okének v čelní stěně, kdy ve spodní úrovni byly obvyklá okna zabezpečující osvětlení a těsně nad nimi byly otvory pro odvod dýmu, tzv. dýmná okna.

Pece byly stavěny z kamene a hlíny. Měly převážně obdélníkový půdorys, takže v prostoru měly tvar kvádrů. Dna pecí byla vyložena z pečlivě urovnaných kamenů, převážně křemenů a vymazána jemnou hlínou. Pece byly opatřeny několika vrstvami výmazu nad sebou. Zpravidla jich bylo 3, nejvíce však 4. V horních vrstvách výmazu bylo kromě drobných kamenů použito i střepů z nádob. Překlenutí vnitřního prostoru pece tvořil proutěný rošt omazaný hlínou. Hlínou byly omazány i kamenné stěny pece. Ústí pece tvořily zpravidla ploché na užší hranu postavené kameny. Před ústím do pece bylo umístěno ohniště. Mělo rovněž vymazané dno a jeho prostor byl ohraničen kameny. Dno pece spolu s ohništěm byly v jedné úrovni a vůči podlaze jizby vyvýšené. Od poloviny 15. století jsou doklady o oddělení ohniště od pece a jeho umístění do rohu síně při stěně dělící síň od jizby.

Během 15. století na venkově došlo k inovaci otopného zařízení a vznikla tak polodýmná jizba. Princip této jizby spočíval v tom, že nad pec, která měla stále ještě dýmnou

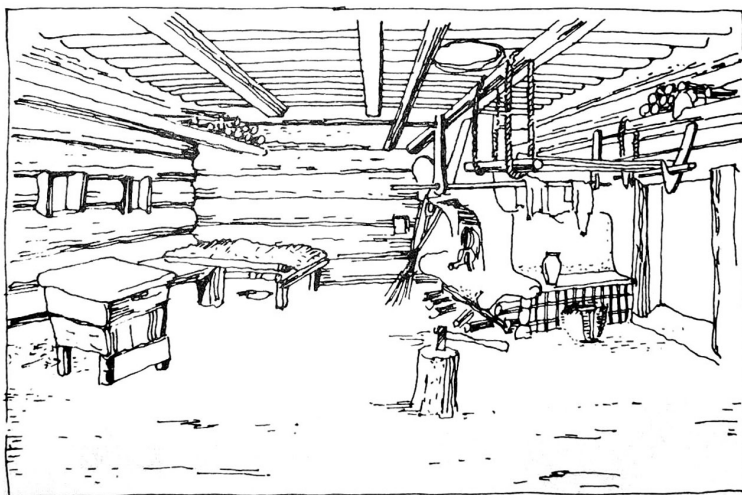
pozici, ale byla ústím otočena spíše k čelní stěně, je ze stropu zavěšen dřevohliněný dymník. Ten měl za úkol zachytit většinu vyprodukovaného dýmu dříve, než se rozptýlí po místnosti, a dopravit ho mimo její prostor nad strop, kde dymník končí, překryt shora. Dým tedy zaplňoval prostor krovu a hledal si cestu krytinou, pokud pro něj nebyl vytvořen třeba pod vrcholem valbové střechy větrací otvor.

Mnozí se nálezy kachlů z konce 15. století naznačují proměnu středověké dýmné jizby ve vyspělý druh obytného prostoru s odvodem kouře tzv. světnici. K zavedení oteplovacích kamen do vesnických domů docházelo městským vlivem koncem 15. století, zejména však od století 16. Kamna se bezpochyby pokládala za pokrok i proto, že vyhřívala světnici právě jenom v době, kdy to bylo třeba, zatímco stará univerzální pec jistě při letním pečení a vaření musela jizbu nepříjemně přehřívat.

Zavedení nepřímého způsobu vytápění souviselo se zavedením dymníků, které už připomínaly komíny a mělo za následek již zmíněné snížení světlé výšky světnice a možnou změnu typu stropní konstrukce. Vzhledem k tomu, že přísun studeného vzduchu pro hoření v topeništích už neochlazoval obytnou místnost, bylo možné odvést dým mimo, tzn. nad dům, a dymník vyvést až nad střechu. Od budoucích tahových komínů se dymník odlišoval tím, že nebyl sveden až na zem, ale byl poměrně široký, kónický a především dole otevřený, protože začínal velkým otvorem ve stropu či klenbě kuchyňské části síně. Situován musel být tak, aby se všechen dým z topenišť sám a co nejsnadněji dostal k jeho ústí. Dále se dymník od mladších komínů odlišoval i materiálově. Vesnické dymníky totiž většinou ještě nebyly zděné, ale dřevěné nebo přesněji dřevohliněné. Vyvinuly se dvě základní konstrukční varianty: roubená a hrázděná s různými, zřejmě i regionálními a dobovými odlišnostmi v provádění. Důležitou roli ale vždy hrála protipožární odolnost jejich vnitřního povrchu, k němuž se dostával dým, ne vždy zcela zbavený jisker. Vnitřek komína musel být opatřen kvalitní, celistvou vrstvou hlíněné omazávky. Charakteristická a od mladších, zděných komínů odlišná byla i úprava jejich horního konce, tedy vyústění komína nad střechu. To totiž

vyžadovalo ochranu před deštěm, který by při zatékání do komína pochopitelně omazávku poškozoval. Proto měly dřevohliněné komíny sedlové nebo pultové stříšky, zpravidla kryté šindelem.

VII. INTERIÉR A VYBAVENÍ DOMU

▲ interiér středověké venkovské jizby

O vybavení pozdně středověkého vesnického domu zatím není mnoho dokladů. Poloha topeniště byla neměnná ať to byla pec s ohništěm nebo nově zaváděná kamna. Vždy se nacházelo v rohu vedle dveří naproti stěně obrácené do dvora. Naproti němu se ustálilo umístění stolu a lavic při stěnách pro jídelní sezení. Lavic bylo ve středověku více než v pozdějších dobách, protože sloužily i ke spaní, zejména v zimním období, kdy v jizbě jako v jediné teplé místnosti musela přebývat celá

rodina. Provoz jizby i práce v ní soustředěné byly doménou hospodyně a jejich dcer. Doklady o dalším vybavení jizby zejména nábytkem chybí. Je možné jen předpokládat, že v jizbě nemohly chybět dřevěné truhlice do kterých se ukládalo oblečení. K vybavení jizby patřil i hambálek zavěšený do stropu nad pecí. Sloužil k odkládání a sušení oděvů. Vyskytovaly se zde i tzv. polenice, tlustší kuláče probíhající pod stropním prostorem napříč jizbou v rovnoběžném páru v půlmetrové vzdálenosti od sebe nedaleko ohniště a pece. Sloužily k dokonalejšímu sušení palivového dříví, svazků loučí, lnu, a současně zpevňovaly roubení jizby. K osvětlení sloužily louče, ale i keramické kahánky, jejichž nálezy ve venkovském prostředí nejsou nijak vzácné. K dokreslení prostoru jizby je třeba ještě se zmínit o úpravě podlahy. Ta byla většinou z udusané hlíny, ale nechybějí ani doklady o vyložení plochými kameny, nebo byla podlaha upravována i výmazem.

VIII. DOCHOVANÉ POZDNĚ STŘEDOVĚKÉ VESNICKÉ DOMY

V Čechách byl výzkum středověkých vesnických domů koncipován jako srovnávání dílčích poznatků z menších odkryvů s ústřední, nejlépe poznanou lokalitou, za kterou byla zvolena zaniklá ves Svídna na Kladensku, vyznačující se mimořádně kvalitně dochovanými terénními pozůstatky. Značný důraz byl při zkoumání zaniklých vsí kladen na využití nedestruktivních metod terénního výzkumu, které byly v Čechách intenzivně rozvíjeny. Studium vesnice mladšího středověku na Moravě bylo od 60. let úzce zaměřeno na terénní výzkumy zaniklých vsí a záhy se prosadil koncept plošných odkryvů celých lokalit. Výsledkem jsou prozkoumané lokality vsí Mstěnice, Pfaffenschlag a Bystřec. V současné době se uplatňuje přístup studia středověké vesnice, kdy je zkoumáno jádro existujících vesnic středověkého původu, které v současnosti postihuje množství stavebních zásahů. Nejstarší kamenné části vesnických usedlostí byly v Čechách rámcově datovány do sklonku 15. a 16. století. Roubené domy byly datovány dendrochronologicky až do 16. století.

Dům v obci Saky č.p. 2 na Kladensku je zatím nejstarším dochovaným domem, který byl datován rokem 1494. Dům v obci Vitějovice č.p. 15 na Prachaticku byl datován do roku 1496. Značného stáří je také dům v obci Lučice č.p. 2 na Klatovsku z roku 1556, který byl dříve považován za nejstarší datovaný roubený objekt v českých zemích. Roubený přízemní dům v Rtni v Podkrkonoší byl dendrochronologicky datován do let 1547 - 1549. V areálu mlýna v Bláhově Lhotě u Vysokého Chlumce se na jednom ze tří pozdně gotických sedlových

kamenných portálů v mlýnici dochovala špatně čitelná datace, snad rok 1509. Původnost jejich osazení je však nejistá.

V Havlíčkově Brodě se dochovala tzv. Štáflova chalupa s velmi starobyklým vzhledem. Blok obytné místnosti v přední části objektu je natolik vysoký, že mu pod stejnou střechou odpovídá patrové řešení ve střední a zadní části domu. Střecha, která na odvrácené straně přechází nad přízemní druhý trakt, se chová vůči přední světnici zvláštním způsobem, obvyklým ale u nejstarších vesnických domů na Vysočině. Místnost je ve svém čele obkročena masivní kozovou konstrukcí, takže váha krovu na ní nespočívá. V příslušném koutu obytné místnosti byl zjištěn bezprostředně pod podlahou povrch zeminy bez stavebních zásahů. To znamená, že tu zřejmě nikdy nestála těžká pec, se kterou se představa dýmného vytápění často spojuje, ale asi již od počátku lehká kachlová kamna, obsluhovaná z přilehlé černé kuchyně. Vysvětlení rozporu zřejmě spočívá v možném spojení starého, tradičního způsobu konstrukce místnosti, obvyklého v té době ještě ve vesnickém prostředí, s pokrokovějším způsobem vytápění, běžným již ve městě.

Středověké vesnické domy jsou stále předmětem zkoumání. V posledních třech desetiletích se zvýšil počet dochovaných stojících roubených a kamenných vesnických staveb, které je možno zařadit do sklonku středověku. Do budoucna lze předpokládat, že tento počet se ještě rozšíří.

IX. LITERATURA

- [1] Vařeka Pavel – Archeologie středověkého domu I
- [2] Škabrada Jiří – Lidové stavby: architektura českého venkova
- [3] Nekuda Vladimír, Nekuda Rostislav – Mstěnice 2: dům a dvůr ve středověké vesnici
- [4] Nekuda Vladimír – Středověká vesnice na Moravě ve světle archeologických výzkumů zaniklých osad, *Archaeologia Historica* 7
- [5] Nekuda Vladimír – Vybavení a provoz venkovské domácnosti ve středověku, *Archaeologia Historica* 15
- [6] Škabrada Jiří, Dostál Petr – Pozdní gotika ve vesnických usedlostech na Sedlčansku, *Archaeologia Historica* 12
- [7] Frolec Václav – K interpretaci geneze trojdílného komorového domu, *Archaeologia Historica* 7
- [8] Frolec Václav – Vesnická stavební kultura mezi středověkem a novověkem, *Archaeologia Historica* 12
- [9] Langer Jiří – Příspěvek k typologii topenišť, *Archaeologia Historica* 10